

**«ОСТАВЛЯЯ ВСЕ ЗЕМНОЕ И СУЕТНОЕ»:
ОСТАННІ ДНІ МИТРОПОЛИТА ЄВГЕНІЯ (БОЛХОВІТІНОВА)**

Урочисте закладання нової Десятинної церкви, яку планувалося звести за проектом архітектора В. Стасова на місці давнього храму, відбулося 2 серпня 1828 року. Літургію в Трьохсвятительській церкві служив і брав участь у закладанні митрополит Київський Євгеній (Болховітінов). П'ятьма роками раніше митрополит розпочав археологічне вивчення фундаментів Десятинної церкви, побудованої князем Володимиром. Ця давня пам'ятка займала особливе місце в історико-церковній діяльності митрополита. Однак освячувати збудовану нову Десятинну церкву йому не судилося...

16 лютого 1837 року київський митрополит Євгеній написав листа одеському історику, викладачу Рішельєвського ліцею Миколі Никифоровичу Мурзакевичу. Митрополит дякував за надіслані матеріали про Карла XII (згадавши при цьому «пословицу Наполеонову: du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas»¹), просив придбати для нього щойно виданий «Кримський збірник» П. Кеппена² і висловив надію отримати від Мурзакевича його нову працю про генуезькі поселення³. В останньому абзаці листа Євгеній повідомляв: «При нашем университете думают отделить минц-кабинет и составит музей киевских древностей. На днях видевшись с попечителем, я ему советовал вас определить хранителем и надзирателем сей части»⁴.

¹ От возвышенного до смешного есть только один шаг. – Переклад із французької.

² Кеппен П. Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. – Санкт-Петербург, 1837.

³ Мурзакевич Н. История генуезских поселений в Крыму. – Одесса, 1837.

⁴ Письма Высокопреосвященного Евгения митрополита Киевского Н.Н. Мурзакевичу (1); 1834–1837 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 10. – 16 мая.

Ніхто не міг припустити тоді, що митрополит Євгеній уже не побачить нових книг своїх добрих знайомих і не продовжить клопотів щодо переведення Мурзакевича в Київський університет. Рівно через тиждень після цього листа митрополит раптово помер.

«1837 года, февраля 23 дня, во вторник сырныя недели в 8 часов утра преставился Преосвященный митрополит Киевский Евгений на 71 году жизни. Post quartam per unam noctem accessionem Ferbis arthritica ab Apoplexia serosa in specu vertebralis. Sit illi requies aeterna post tot ac tantos labores pastorales»⁵, – записав на сторінці свого «Київського місяцеслова»⁶ військовий лікар Євстафій Петрович Рудиковський.

Можливо, розгубленістю від раптової сумної події пояснювався той факт, що «Дело № 79 По представлению состоящего в должности киевского гражданского губернатора о смерти Киевского митрополита Евгения»⁷ в канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора було розпочато лише 4 березня 1837 року (хоча перший документ у ньому, звичайно, датований 23 лютого).

7 березня «Дело <...> № 18030 о кончине киевского митрополита Евгения» з'явилося в Петербурзі в канцелярії обер-прокурора Святішого Синоду полковника графа М.О. Протасова⁸. Обидві справи складаються з паперів київського походження – рапортів та доповідей київської світської та духовної влади.

Перше офіційне коротке повідомлення про смерть митрополита Євгенія в Софійському митрополичому будинку 23 лютого 1837 року було складено київським цивільним губернатором статським радником Ф.Л. Переверзевим на ім'я військового губернатора графа О.Д. Гур'єва: «Старший полицмейстер сей час

⁵ Из семейного архива. П. Стихотворения Евстафия Петровича Рудыковского (1784–1851) // Киевская старина. – 1892. – Май. – С. 197.

⁶ «Місяцеслов» – православний церковний календар, церковно-богослужбова книга із зазначенням днів пам'яті святих, річного круга церковних свят.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 2447.

⁸ Государственный исторический архив России (Санкт-Петербург), ф. 797, оп. 5, д. 18030.

сообщил мне, что киевский митрополит Евгений сего числа в 9 часов скончался»⁹. Три дні потому секретар київської консисторії Максим Матвеев відправив рапорт у Синод. За цей час, як повідомляв Матвеев, було оглянуто й опечатано папери та майно покійного митрополита, складено їх опис, який планували вислати до Петербурга разом з духовним заповітом. Від цивільної влади повідомлення в Синод було направлено лише через тиждень. У день поховання митрополита, 27 лютого, лист до обер-прокурора надіслав єпископ Чигиринський, вікарій київської митрополита Інокентій (Борисов). Він додав до вже відомих фактів, що за кілька годин до смерті Євгеній устиг підписати 28 консисторських паперів. Було представлено висновок лікарів К. Бунге і Є. Рудиковського. Вони доповідали, що Євгеній раптово відчув зле 22 лютого ввечері о сьомій годині. У митрополита почався озноб, який повторився о першій годині ночі, але вранці 23-го (він завжди прокидався о п'ятій годині) митрополит як завжди взявся за роботу, але о сьомій годині озноб поновився, після чого митрополит ліг на канапе і сказав, що хоче заснути... Останній документ у синодській справі про смерть митрополита Євгенія – його духовний заповіт.

Склад і зміст документів у київській і петербурзькій архівних справах практично однаковий. Але один документ, що надійшов до канцелярії київського губернатора, відрізняється подробицями опису того, що відбувалося напередодні та відразу після смерті митрополита Євгенія. Йдеться про записку, яка не має ні підпису, ні будь-яких атрибутів документа, що пройшов реєстрацію в канцелярії. «Независимо от посланных к Вашему сиятельству официальных донесений о скоропостижной кончине митрополита Евгения, я признал нужным доложить Вам о предшествовавших оной обстоятельствах»¹⁰, – повідомляв автор записки. За його словами, ввечері 22 лютого в гостях у митрополита Євгенія були його вікарій Інокентій і пан Бларамберг. Помітивши нездужання митрополита, вони порадили йому випити гарячого чаю і відпочити, після чого залишили його одного. Уночі митрополит спав неспокійно, встав о п'ятій ранку, взявся за роботу,

⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2447, арк. 1.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп.1, спр. 2447, арк. 3.

підписав 40 паперів, розібрав газети й частину з них відправив фельдмаршалу Ф.В. Остен-Сакену разом із запискою, у якій просив повернути деякі з переданих раніше газет. Сильний напад нездужання застав Євгенія за роботою, на його прохання митрополита віднесли на кушетку і, як і напередодні ввечері, залишили одного. «Оставшись в комнате наедине, покойный едва успел возвести глаза к Образу, скончался в 9 часов». Медик К. Бунге, за яким послав Євгеній, прибувши в митрополичий будинок, вже не застав його живим. Далі записка ніби переносить нас у губернаторський будинок, який був резиденцією командувача 1-ю армією генерал-фельдмаршала Ф.В. Остен-Сакена. Фельдмаршал, отримавши прохання митрополита повернути деякі газети, передав їх через київського коменданта, який перебував у нього в цей ранній час. Комендант, потрапивши до митрополичого дому, був вражений звісткою про смерть Євгенія і поспішив назад до Сакена, щоб повідомити йому про те, що трапилося, але, за твердженням автора записки, ця звістка Сакена «не встревожила».

Київським комендантом був генерал-лейтенант Павло Петрович Турчанінов (1776–1839). Його присутність у таку ранню годину в будинку Остен-Сакена легко пояснити, згадавши, що комендант і фельдмаршал мали спільне бойове минуле, участь у війні 1812 року і закордонному поході.

У 1837 році Ф.В. Остен-Сакен був уже дуже слабкий і немічний, фактично відсторонений від справ. З 1835 року його водили під руки, він втрачав пам'ять. Не дивно, що звістка про смерть митрополита, як здавалося, не справила враження на Сакена. Фельдмаршал помер, і двох місяців не переживши митрополита, – 7 квітня 1837 року.

Записка не датована, але в ній згадано про перенесення тіла з митрополичого будинку в Софійський собор 24 лютого і про те, що при огляді паперів митрополита було знайдено власноручну духовну (заповіт) 1835 року. Поінформованість автора записки, доступ до різноманітної інформації, особисте звернення до військового губернатора дозволяють припустити, що записку склав цивільний губернатор Ф.Л. Переверзев, який не обмежився першим коротким повідомленням і через кілька днів, приблизно 25–26 лютого, подав ґрунтовнішу

доповідь.

У записці привертають увагу деякі деталі. Присутність у покоях митрополита ввечері 22 лютого преосвященного Інокентія (Борисова) не є дивною. Інокентій (у миру Іван Олексійович Борисов; 1800–1857) був учнем рідної для митрополита Євгенія Воронежської семінарії, випускником Київської духовної академії (1823) і ще в роки навчання звернув на себе увагу блискучими здібностями; відразу після закінчення навчання він викладав в Петербурзькій духовній академії, до Києва був переведений 1830 року на посаду ректора Академії, а 3 жовтня 1836 року хіротонізований на єпископа Чигиринського, вікарія Київської єпархії з керуванням Києво-Михайлівським монастирем і збереженням ректорської посади. Митрополит дуже цінував Інокентія, опікав його, завжди цікавився академічними справами.

Ще одна згадана в записці особа – дехто Бларамберг. Уперше його прізвище трапилося нам у записці Євгенія лаврському економому Серафиму (Покровському), який входив до найближчого оточення митрополита і якому той дуже довіряв. «Посылаю образец письма вашего к княгине Кудашевой, – писав митрополит 11 лютого 1835 року. – Отошлите сего дня по утру, дабы не застать у нее Бларамберга, который перехватывает сии письма»¹¹. Тобто митрополит знав про те, що Бларамберг виконував функції «соглядатая».

Євгеній називав таких людей «шпионами», оскільки знав про систему нагляду, коли інформатори збирали відомості для високого начальства. У середовищі духовних осіб такі теж існували, і до них Євгеній був непримиренний. «К прискорбию моему, открыл я здесь шпионскую¹² переписку ваших академиком, – писав митрополит тодішньому ректору Духовної академії архімандриту Мелетію. – <...> Вы узнаете виноватого по глазам <...> Сплетни его и небывалые лжи повредят больше ему, нежели мне»¹³. Світських «шпионов» він сприймав як невідворотність, але намагався уникати спілкування з ними.

¹¹ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інституту рукопису (НБУВ ІР), ф. V, од. зб. 2866.

¹² Тут ми виправляємо помилку, зроблену в публікації листа, яку можна впевнено відкинути – прочитання слова як «шилонскую» замість «шпионскую».

¹³ Киевская старина. – 1883. – Июнь. – С. 311–312.

Однак, як бачимо, це не завжди вдавалося, і в останній вечір його життя поруч із митрополитом, вірогідно, була така людина.

Можна припустити, що мова йшла про Іполита Івановича Бларамберга (1802–1859). У 1832–1835 роках він був ад'ютантом командувача 1-ї армії фельдмаршала Ф.В. Остен-Сакена. Навесні 1835 року, коли з'явилися чутки про майбутнє розформування цієї армії, Бларамберг поспішив покинути службу при престарілому фельдмаршалі, котрий втрачав владу. Цей епізод зобразив начальник головного штабу 1-ї армії М.М. Муравйов: «<...> вчора его [Остен-Сакена. – *Т. А.*] истинно огорчил адъютант его Бларамберг, пришедший к нему просить рекомендательного письма к Левашову для помещения к нему в адъютанты <...> Я изъяснил ему, сколько Бларамберг заслуживает удаления от него безотлагательно; но князь по великодушию своему тут же приказал мне оставить случай сей и не говорить о нем»¹⁴. Муравйов натякав на колишні непорядні вчинки Бларамберга. А в даному випадку він мав намір перейти на службу до київського військового губернатора, хоча знав про глибокий конфлікт губернатора Левашова з Остен-Сакеном. Бларамберг став ад'ютантом Левашова, але наприкінці 1835 року Микола I, який благоволив Остен-Сакену, перевів Левашова з Києва на посаду чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора. Але Бларамберг з Києвом майже не розлучався. У 1836 році Левашова було переведено до Петербурга. Бларамберг залишився в Києві і був чиновником для особливих доручень при київських губернаторах О.Д. Гур'єву й Д.Г. Бібікову до 1845 року, коли також переїхав до Петербурга, де в 1848–1856 роках служив на посаді Санкт-Петербурзького поліцмейстера¹⁵. Деякі навички, необхідні для цієї роботи, він, мабуть, засвоїв ще в київський період життя.

Привертає увагу той факт, що, знаючи про нездужання митрополита, його близьке оточення залишило його наодинці. Запізніла поява доктора Бунге

¹⁴ Из записок Н.Н. Муравьева-Карского // Русский Архив. – 1894. – Кн. III. – С. 365.

¹⁵ Див. про нього: http://kazy.narod.ru/r/Persons/Blaramberg_II.htm (Бларамберг Александр (Ипполит) Иванович (26.12.1802 – 26.05.1859) генерал-майор с 27.10.1845 по 15.06.1847 генерал-майор с 03.02.1857).

свідчить про те, що його не викликали ввечері 22 лютого. Можливе пояснення цієї ситуації – ставлення самого митрополита до лікарів.

Євгеній з великим інтересом ставився до медицини, але самих лікарів не любив. Добре обізнаний Д.М. Бантиш-Каменський у складеній ним біографії митрополита стверджував, що той «не любил только докторов, лечил сам себя»¹⁶. У 1807 році, працюючи над «Исторической запиской о духовных училищах с Предначертанием к новому Положению оных», Євгеній пропонував ввести викладання «врачебной науки» в семинариях¹⁷, а в «Рассуждении о цели и предметах воспитания духовного юношества» пояснював, що «медицина, наука сия, особенный дар небес»; у медицини та духовного вчення один предмет – людина¹⁸. Щодо лікарів Євгеній був категоричним: «Не мешает каждому быть себе лекарем. А теория медиков, особливо занятых многими больными и спешащих отделяться на визитах рецептами, часто хуже книжных наставлений. Я сам испытал многих таковых человекоубийц, и слепо ни одному не верю», – писав він Д.М. Полторацькому¹⁹. Щоправда, це правило мало рідкісні винятки, наприклад, київський військовий лікар Євстафій Рудиковський. Пам'ять про особисте «замечательное» знайомство з Євгенієм довго зберігалася в сім'ї київського доктора²⁰. Цілком імовірно, що увагу Євгенія до штаб-лікаря привернули насамперед не професійні якості, а його живий розум, сповнена цікавих подій біографія, розповіді про подорожі. Євстафій Петрович Рудиковський (1784–1851), військовий лікар, який здобув освіту в Київській духовній і Петербурзькій медико-хірургічній академіях, мав майже тридцятирічну медичну практику, лікував київських військових і цивільних губернаторів, з 1834 року працював у київському госпіталі. У 1820 році Рудиковський

¹⁶ *Ивановский А.* Памяти высокопреосвященного Евгения, митрополита Киевского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – Декабрь. – С. 749.

¹⁷ НБУВ ІР, 461/175С, арк. 59.

¹⁸ НБУВ ІР, 646 /592С, арк. 369.

¹⁹ Российская национальная библиотека, Отдел рукописей, ф. 603, оп. 303, л. 7–7 об.

Д.М. Полторацький (1761–1818) був відомий як любитель агрономії. Культурні інтереси Полторацького зв'язували його з Карамзіним, Львовим, Державіним.

²⁰ Про це писав багато років потому онук Рудиковського відомий історик и знавець Києва В.І. Щербина. Див.: Из семейного архива. II. Стихотворения Евстафия Петровича Рудиковского (1784–1851) // Киевская старина. – 1892. – Май. – С. 193–224.

супроводжував родину генерала М. Раєвського під час поїздки на південь, де познайомився з Пушкіним, який присвятив йому епіграму:

«Аптеку позабудь ты для венков лавровых
И не мори больных, но усыпляй здоровых»²¹.

23 лютого 1837 року Рудиковському довелося виконати скорботну місію – засвідчити смерть митрополита Євгенія.

Поховання митрополита Євгенія відбулося 27 лютого. Було виконане прохання, висловлене в його «духовной» (заповіті): «Грешное мое тело прошу погребсти в Сретенском приделе Киево-Софийского собора, за правым клиросом, в стене Софийского собора»²².

В офіційних повідомленнях про траурні заходи повідомлялося, що 27 лютого вже з восьмої години ранку натовпи киян почали стікатися в Софійський собор, щоб віддати останню шану покійному ієрархові. Храм і великий двір були наповнені народом. Літургію служив єпископ, ректор Академії Інокентій (Борисов). «По окончании литургии, пребывающий на покое в Киево-Печерской лавре преосвященный Иосиф, епископ Смоленский, с преосвященным Иннокентием и со всем духовенством, отправили погребение». Промови виголосили протоієрей Іоанн Скворцов, інспектор Академії Афанасій Борисович, протоієрей Тимофій Сухобрусів і студент Академії Павло Бобин²³.

Однак деякі очевидці події залишили власні враження, які помітно відрізнялися від офіційних повідомлень. «27: Погребение митрополита Евгения было 2 архиерея»²⁴, – ця фраза зі щоденника М. Берлінського відзначає незначну кількість присутніх ієрархів. Спогади невідомого автора більш виразно свідчать про ставлення до події: «Высший класс чиновников, столь строгий в соблюдении визитов тщеславия, столь неотступный при жизни в Бозе почившего [митрополита Євгенія. – Т. А.], забыл отдать последний, может быть, на

²¹ Див.: Рудыковский // Черейский Л.А. Пушкин и его окружение. – Ленинград, 1989. – С. 379–380.

²² НБУВ ІР, ф. II, од. зб. 2663.

²³ Ивановский А. Памяти высокопреосвященного Евгения, митрополита Киевского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – Декабрь. – С. 74.

²⁴ НБУВ ІР, ф. 175, од. зб. 1057, арк. 45.

целую вечность. Один неизменнейший г. Комендант Турчанинов здесь стбит всякой похвалы»²⁵.

«Господи Боже мой! <...> оставляя все земное и суетное, к Тебе Единому, Вечному Благу обращаюсь, и в руке Твои предаю дух мой», – так закінчувався духовний заповіт митрополита Євгенія²⁶. Він був складений ще 1835 року в присутності Києво-Миколаївського архімандрита Авксентія і вже згаданого Братського архімандрита Інокентія²⁷. Саме Інокентію довелося брати участь у розгляді справи про «земне і суетне» вже після смерті Євгенія.

19 квітня 1838 року в канцелярії київського митрополита було розпочато «Дело по просительному письму наследников покойного Киевского Митрополита Евгения о неотдаче им некоторых вещей»²⁸. «Известно Вашему Высокопреосвященству, – писали з Воронежа новому митрополиту Філарету (Амфітеатрову) спадкоємці його попередника, – что покойный митрополит Евгений все вещи, составлявшие Его имущество, по духовному завещанию, представил своим родственникам. Несмотря на то, многие из них, известные как нам, так и другим посторонним лицам, при том весьма значительные, наследникам не отданы; как то: летний дормез, зимний возок, лошади, ковры, часть столового белья, разная, приличная особе его фарфоровая, хрустальная и фаянсовая посуда; гарусные диванные подушки, мебель и другие комнатные вещи». Спадкоємці звинувачували економа митрополичого будинку Кирила Ботвиновського, що він ці речі заховав від комісії, яка описувала майно Євгенія, привласнив собі килим і зимовий візок. Серед тих, хто підписали цю заяву, були племінники Євгенія протоіерей Олексій Болховський та надвірний радник Никандр Болховський²⁹.

Свого часу митрополит Євгеній на користь племінників відмовився від

²⁵ Цит. за: *Титов Ф.И.* Памяти преосвященного Евгения, бывшего митрополита Киевского и Галицкого. (По поводу 75-летия со дня кончины его). – Киев, 1912. – С. 12.

²⁶ *Євгеній (Болховітін), митрополит.* Вибрані праці з історії Києва. – Київ, 1995. – С. 438.

²⁷ НБУВ ІР, ф. II, од. зб. 2663.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 182, оп. 1, од. зб. 28.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 182, оп. 1, од. зб. 28, арк. 1 зв. –2 зв.

спадщини, яка належала йому після смерті брата Олексія Олексійовича³⁰. Євгеній завжди допомагав навіть далеким родичам (так само і незнайомим людям, які зверталися до нього), особливо ж дбав про дітей своєї сестри.

У заповіті митрополит Євгеній дуже коротко розпорядився власним майном, «которое состоит более в книгах, нежели в вещах и деньгах». Зосередившись саме на книгах, Євгеній розписав, куди їх слід передати. Спадкоємцям призначалися «письменные бумаги и записки переплетенные», і деякі особисті пам'ятні речі. Отже, претензії племінників суперечили заповіту.

Філарет (Амфітеатров) доручив «Преосвященнейшему викарию [Інокентію (Борисову). – Т. А.] <...> рассмотреть и на основании справедливости сообщить мне свое заключение»³¹. 20 червня 1838 року Інокентій доповів, що домагання спадкоємців безпідставні. Комісія, що описувала майно Євгенія (підкреслимо, йдеться про власне майно), не знайшла опису митрополичого будинку, складеного належним чином. Взагалі з доповідної записки випливало, що справи про спадщину та майно Євгенія були оформлені недбало, і тільки добра воля комісії дозволяла без тяганини вирішити питання, якби не претензії спадкоємців.

Економ київського митрополичого дому ієрей Кирило Ботвиновський змушений був давати пояснення: «Хотя я имею ковер, но оный приобретен мною за собственные мои деньги покупкою от генерала Муравьева, испорченный кривыми, который хотел было я уступить в Архиерейский дом за уплоченную мною сумму 160 р., но покойный митрополит не согласился, а сказал: “в доме ковров есть на лицо семь мною пожертвованных, которые записаны и в опись, а более не нужно”»³².

Цікавий лист новому митрополиту надіслала із Санкт-Петербурга генеральша Марія Глазенап: «<...> подаренные мною незабвенному благодетелю моему, покойному Митрополиту Евгению ковры, кресла и подушки, и лошади, должны принадлежать Вашему Софийскому дому, по словам самого покойного,

³⁰ Про це Євгеній повідомляв саратовському цивільному губернатору Віктору Яковлевичу Рославцу в листі від 25 жовтня 1829 року. Див.: Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН, ф. 238, оп. 2, 136/3, л. 13.

³¹ ЦДІАК України, ф. 182, оп. 1, од. зб. 28, арк. 1 а.

³² ЦДІАК України, ф. 182, оп. 1, од. зб. 2, арк. 6.

который принимая от меня вышеписанное, всегда говорил так: “Это останется навсегда здесь в Память вашу, чтобы не я один чувствовал и пользовался Вашим усердием, но и будущий предместник мой. Дабы не было с ним, как со мной, что не на чем было сесть и не на чем выехать, потому что лошади были слепы и без ног, а я люблю после себя везде оставить память, как это случилось в Вологде и в Пскове, где я получил дома пустые, а оставлял полными”. После чего я уверена, что наследники столь мудрого и святого мужа не согласятся присвоить себе то, что по воле покойного им не принадлежит<...>

P.S. <...> Бог свидетель тому, что покойный всегда мне говаривал “что он из подарков моих ничего никому не отдает”»³³. Проте з Воронежа продовжували надходити листи з настійливими проханнями віддати майно: «<...> не безумною алчностью к корысти, а законностию права побуждаюсь к отысканию вещей»³⁴, – запевняв митрополита Філарета Никандр Болховський у січні 1839 року.

Як би не діяли нащадки митрополита, відстоюючи власні майнові інтереси, ігнорування ними останньої волі Євгенія не могло вплинути на головний скарб, який митрополит Євгеній залишив у спадок Києву – його праці, книжки, описи Софійського собору та Лаври, дослідження київських пам’яток, серед яких першою і найголовнішою була Десятинна церква.

³³ ЦДІАК України, ф. 182, оп. 1, од. зб. 2, арк. 7–7 зв.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 182, оп. 1, од. зб. 2, арк. 8–8 зв.